

РОЗДІЛ 8 УКРАЇНСЬКА МОВА

УДК 81

ПОВНОЗНАЧНЕ СЛОВО В ДЕНОТАТИВНОМУ АСПЕКТІ ВИВЧЕННЯ ЙОГО ЛІНГВАЛЬНОЇ СУТНОСТІ

A COMPLETE WORD IN THE DENOTATIVE ASPECT OF STUDYING ITS LINGUISTIC ESSENCE

Кулібаба С.О.,
студентка II курсу магістратури
факультету філології й журналістики
Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського

У статті досліджено специфіку функціонування повнозначного слова української мови в аспекті його лінгвальної сутності. Розглянуто ключові питання, пов'язані з функціональною реалізацією природи повнозначного слова крізь призму денотативного спрямування. Окреслено зміст категорії автосемантизму / синсемантизму як виразника семантичного обсягу номінації денотата. Досліджено параметри експлікації / конкретизації семантичного обсягу іменникових словоназв.

Ключові слова: повнозначне слово, денотат, речення, синтаксис, семантика.

В статье исследована специфика функционирования полнозначного слова украинского языка в аспекте его лингвальной сущности. Рассмотрены ключевые вопросы, связанные с функциональной реализацией природы знаменательного слова сквозь призму денотативного направления. Определено содержание категории автосемантизма / синсемантизма как выразителя семантического объема номинации денотата. Исследованы параметры экспликации / конкретизации семантического объема именных словоназваний.

Ключевые слова: полнозначное слово, денотат, предложения, синтаксис, семантика.

The article explores the specifics of the functioning of the full-fledged word of the Ukrainian language in the aspect of its linguistic essence. The key issues related to the functional realization of the nature of a full-fledged word through the prism of a denotative direction are considered. The content of the category of autosemanticism / semanticism as a spokesman for the semantic scope of the denotation nomination is outlined. The parameters of explication / specification of the semantic volume of nominal word names are investigated.

Key words: full text, denotate, sentence, syntax, semantics.

Постановка проблеми. Проблема взаємодії лексики і синтаксису в сучасному мовознавстві вирішується в плані встановлення семантико-синтаксичних класів слів, визначення закономірностей лексичного наповнення синтаксичних конструкцій, а також виявлення закономірностей впливу сполучуваності слів на синтаксичну структуру речення. «Кожна словоформа виявляє системно-структурну взаємодію усіх рівнів мови, тому вона служить матеріалом для фонологічних, граматичних і лексикологічних досліджень», – зазначав академік В.М. Русанівський. На такому підході до дослідження синтаксису у взаємозв'язку синтаксичних і лексичних одиниць, які складають класи слів відповідної семантики та виконують конструктивну роль в утворенні синтаксичних моделей, наголошує Л.Я. Міхневич [5, с. 145].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розгляд проблеми різноплановості вияву дійсності в мові знаходимо в працях таких учених світового рівня, як Р. Якобсон, В. Матезіус, В. Брендаль, Х. Харріс, Л.В. Щерба, В.В. Виноградов. Провідні українські граматисти, які більшою чи меншою мірою вивчали у своїх роботах природу повнозначного слова – це В.В. Німчук, І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Загнітко, Н.Л. Іваницька та Н.Б. Іваницька, О.О. Селіванова та інші.

Постановка завдання. Мета дослідження – продемонструвати особливості семантичного обсягу іменникових словоназв предметних денотатів у різностильовому мовленні. Досягнення мети потребує виконання ряду **завдань**: 1) окреслити зміст категорії автосемантизму / синсемантизму як виразника семантичного обсягу номінації денотата; 2) розглянути параметри експлікації /

конкретизації семантичного обсягу іменникових слівоназв.

Виклад основного матеріалу. Речення являє собою комплекс словоформ, які перебувають у певних синтаксичних зв'язках і відношеннях. Сучасні мовознавці, далі розвиваючи ідеї провідних вітчизняних учених, значно розширили, збагатили й конкретизували більшість положень, що стосуються осмислення цього боку реченнєвої структури. Синтаксис як галузь граматичної будови мови об'єднує мовні елементи, які або безпосередньо формують повідомлення, або служать компонентами його структури [6, с. 546].

Донедавна синтаксисти більше уваги приділяли основним одиницям синтаксису – реченню і словосполученню. Слово залишалось тією мовною реалією, яку за будь-яку ціну намагалися вилучити із синтаксису, «пропускаючи» лише його форму як схематичне представлення певних класів слів, що займають певні позиції у словосполученні та реченні. Зараз не лише посилилась увага до слова як елемента, який безпосередньо (у вигляді словоформи) входить у речення, але й можна вважати, що слово стало невід'ємним складником усієї синтаксичної науки про речення, словосполучення і зв'язки слів. У сферу синтаксису входять такі одиниці, які «належать до інших сфер мови і беруть участь в утворенні синтаксичних одиниць, це – слово і форма слова» [6, с. 235].

У зв'язку з посиленням уваги вчених до слова як структуроутворюючого елемента словосполучення та речення поширеними в синтаксисі стали теорії, пов'язані з вивченням сполучуваності слів, відомі під назвами «сполучуваність», «валентність», «дистрибуція», «інтенція», «семантична вибірковість», «семантична потенція», «конфігурація» [4, с. 167]. Хоча кожен із термінів стосується певного об'єкта дослідження, використовується найчастіше для опису лексичних властивостей слів, усі вони мають одну спільну ознаку, що лежить в основі виникнення відповідних теорій, – наявність у повнозначних словах потенційних можливостей, які реалізуються в контексті, вступати чи не вступати у сполучуваність з іншими словами чи словоформами. М.П. Кочерган, досліджуючи лексичну сполучуваність на загальному фоні «слово і контекст» і розмежовуючи лексико-синтаксичну та лексико-фразеологічну сполучуваність, пише: «Для визначення лексико-синтаксичної сполучуваності досить знати, до якого граматичного класу належить слово. Сама граматична характеристика слова вказує на його сполучуваність із іншими розрядами слів» [4, с. 145].

Кожному повнозначному слову притаманні синтаксичні ознаки сполучення з певним колом форм, які його поширюють, тобто притаманна сполучуваність. Система прислівних зв'язків в українській мові є досить складною. На сполучуваність слів і, отже, на реалізацію повнозначними словами їхньої семантики впливає частининомовна приналежність, морфологічний склад (особливо наявність префіксів), відношення мотивованості значення, тобто лексико-граматичні ознаки. Під час вивчення складу і властивостей синтаксичних компонентів, а також їхнього місця в синтаксичній структурі речення ми використовуємо термін «сполучуваність» як лексико-синтаксичну особливість повнозначних слів, що виявляється в утворенні набору підпорядкованих словоформ, який залежить від умов реалізації синтаксичних зв'язків відповідних граматичних розрядів слів. Обов'язкова сполучуваність розглядається як ознака мовного елемента, що виявляється в залежному елементі, який вимагається як змістом, так і формою мовних одиниць. Термін О.М. Пешковського «сильне керування» використаний ним для позначення зв'язку дієслова з відмінковими формами іменника.

«Денотат», «денотативна функція мови», «денотативна сема», «денотативний принцип» тощо – ці й подібні терміни закріпилися в лінгвістиці. По суті, все, що в мові певним чином називається, спроектоване на денотат (позамовний чинник, відтворений людською свідомістю і закріпленій у мові відрізком мовлення, що функціонує у вигляді слова, сполучення словосполучення, речення) [1, с. 45].

Суть денотативного підходу до вивчення мовних явищ полягає в орієнтації на природне, онтологічне розчленування предметів, ознак, дій, процесів, станів, які певним чином відображаються в мові. Наприклад, за денотативними ознаками виділяють лексико-семантичні класи повнозначних слів та їхні тематичні групи. Спільні денотативні ознаки предметів об'єднують іменникові назви предметів, істот, тварин, птахів, абстрактних імен. На денотативній основі вичленовують прикметникові назви кольору, смаку, відстані, часової визначеності тощо. У складі дієслівної лексики виділяють і вивчають такі групи слів, як дієслова руху, мовлення, сприймання, розумової та фізичної діяльності, дієслова звучання тощо. Такі й подібні класифікації ґрунтуються на денотатах, на інтуїції дослідника, його знаннях про реальну дійсність, тобто на екстралінгвальних факторах [3, с. 127].

Виразна орієнтація на денотативний критерій простежується в сучасних концепціях чотирикомпонентної системи частин мови, хоча у різних авторів він набуває неоднакових модифікацій. З онтологічного погляду в типових вимірах усвідомленого сприйняття дійсності виступають явища дійсності: предмети, дії, ознаки. На відображенні цих явищ спеціалізуються слова трьох частин мови: іменника, дієслова, прикметника. Іменник відображає предмети, дієслово – дії та процеси, прикметник – якості, властивості, ознаки.

Часткова конкретизація денотата є досить різноманітною, розгалуженою, різновекторною, від мало відмінних до аж найнепомітніших виявів, що якоюсь мірою індивідуалізують денотативну природу предметів, дій, ознак.

Слова, словосполучення, речення іменують реалії позамовної дійсності. Слова й словосполучення називають предмети, дії, ознаки, стани; речення виконують комунікативну роль. Речення у його проекції на денотат вивчається в семантичному синтаксисі. При цьому вся сукупність модальних і комунікативних варіантів речення об'єднується у спільний інваріант – пропозицію, в якій відображається денотативна ситуація [2, с. 68].

Мовна номінація денотатів є досить непростою як і з погляду словесних назв, так і з погляду її теоретичних узагальнень. Слово виконує в мові насамперед денотативну функцію – позначає референт. Отже, воно (слово) володіє денотативними (реальними) ознаками позначуваного референта. Ця ознака слова забезпечує йому здатність номінувати відповідний денотат. Денотативний чинник визначає в слові його базові (денотативні) семи [2, с. 66].

Денотат як реалія позамовної дійсності завжди об'єднує виражальні можливості слів, групує їх, забезпечуючи таким способом інтерпретацію семантики кожного з них за допомогою ядерної нейтральної семи. Денотат із властивою йому інваріантною характеристикою слугує засобом об'єднання слів у синонімічні ряди з виділенням основної лексеми, що нейтрально за основною ознакою називає відповідний денотат. Українська лексика є досить різноманітною для номінації емоційних станів і почуттів людини, що так чи інакше впливають на її життєдіяльність.

Вивчення повнозначних слів у їхній проекції на відповідний денотат сприяє розкриттю внутрішніх закономірностей семантики структури повнозначного слова і, відповідно, поглиблює теорію його знакової природи загалом.

Іменникові словоназви предметних денотатів можна розглядати як сукупність мовних одиниць

із властивою їм функцією номінування предметних денотатів. Водночас ці словоназви акумулюють досить складну наукову проблематику, що стосується повнозначного слова. Зрозуміла річ, усі іменникові словоназви номінують предметні денотати, хоча номінують по-різному. Досить вивченими й описаними є іменникові словоназви предметних денотатів в аспекті їхнього поділу на авто семантичні / синсемантичні. Виявлені відмінності цих словоназв у ракурсі теорії авто семантизму / синсемантизму все ж не вирішують проблеми семантичного обсягу іменникових словоназв предметних денотатів. Увага вчених була приділена дослідженню синтагматичних властивостей таких слів щодо вияву їхньої здатності номінувати предметні денотати своїм власним фонемним складом. У певних контекстних умовах незалежно від сили підрядного зв'язку семантичний обсяг іменникових предметних денотатів може розширюватися.

У цих випадках розширена номінація денотата базується на синсемантизмі повнозначного слова, яке своїм власним фонемним складом не здатне номінувати денотатів (вичленовувані практикою розумової здатності людини предмети, дії, стани, ознаки). Отже, в основі розширених номінацій, зокрема й іменникових словоназв предметних денотатів, лежить синсемантизм: *підхід (до чого?) до вивчення, сутність (чого?) правил, розуміння (чого?) проблеми, спостереження (за чим?) за природою, втручання (в що?) в справи, уявлення (про що?) про події, низка (чого?) праць, кількість (чого?) публікацій, визнання (чого?) права, право (на що?) тощо.*

Окремий статус у складному процесі розширення номінації денотатів посідають терміни (лат. *terminus* – рубіж, межа), що являють собою слова або словосполучення, які позначають поняття певної галузі науки, техніки тощо. Наголошуємо на тому, що з невинним і швидким розвитком різних галузей науки активізувалися процеси утворення кількаслівних номінацій у терміно-системах. Особливе місце щодо частотності посідають терміни двослівної будови із стрижневим компонентом – іменниковою словоназвою предметного денотата в поєднанні з прикметниковою словоназвою, яка розширює семантичний обсяг номінації: лінгвістика – лінгвістика ареальна, лінгвістика когнітивна, лінгвістика комунікативна, лінгвістика описова, лінгвістика структурна, лінгвістика прикладна тощо.

У процесі аналізу великого масиву іменникових словоназв предметних денотатів виявлено чимало таких, у яких у певних контекстних умо-

вах відбувається абсолютна нейтралізація їхньої первинної семантичної природи. Наприклад, таку метаморфозу можна спостерігати з іменниковою словоназвою «**річ**» (*Цікава річ це й те, що...*), яка повністю нейтралізує значення, смислове навантаження на залежну від неї прикметникову слово-назву цікава: *Цікава річ це й те, що...* → *Цікавим є це те, що...* Трапляються й такі випадки, коли (особливо в присудкових компонентах) дві іменникові словоназви предметних денотатів підпадають під умови нейтралізації: *Він – людина щасливої долі.* → *Він – щасливий* [2, с. 65].

Науковці Вінницького державного педагогічного університету впродовж багатьох років працюють над науковою темою «Абсолютивно-релятивні параметри повнозначних слів і структура речення». У наукових статтях і кандидатських дисертаціях (В.А. Тимкова, Л.В. Прокопчук, Л.М. Коваль, Н.Б. Іваницька, Н.І. Кухар, В.М. Каленич, Т.В. Савчук) викладено теоретичні засади й подано класифікацію слів деяких повнозначних частин мови, що зводиться до їхнього ранжування на такі групи: слова абсолютивної семантики, слова релятивної семантики, інформативно недостатні слова, слова відносно релятивної семантики.

1. Автосемантичні слова (слова закритої семантики, слова із самодостатнім смислом (вікно, краєвид, жовтий, сміятися, рости, світити, розвиватися і так далі)) не потребують компенсації їхнього змісту іншими словами, тому зв'язок їх з іншими словами ослаблений.

2. Синсемантичні слова (слова релятивної семантики, слова з семантичною і граматичною заданістю заповнення позиції після них відповідними граматичними формами): турбуватися про що-небудь, міркувати про що-небудь, освітлювати що-небудь, надокучати кому-небудь, обслуговувати кого-небудь, що-небудь. На відміну від перших, будучи повнозначними, такі слова не можуть самостійно реалізувати семантики; вони є словами відкритої семантики та потребують компенсації змісту іншими, залежними від них словами.

3. Слова релятивного значення чи слова відкритої семантики із семантичною заданістю

заповнення відкритої позиції (перебувати де? – вприміщенні, за містом, біля школи, під стелею, близько і тому подібне). На відміну від слів релятивної семантики із семантичною і граматичною заданістю заповнення, слова цієї групи, безумовно, з недостатньою семантикою прогнозують заповнення відкритих позицій при них не конкретними морфологічними формами, а набором наявних у мові форм із відповідним категорійним значенням: На галявині біля струмка розташувались на привал бійці маршової роти (О. Гончар); Взвод молодого лейтенанта Федоренка розташувався перед сценою (Ю. Збанацький).

4. Слова відносно релятивної семантики (Н.Ю. Шведова називає їх «словами, яким властивий високий ступінь регулярності і прогнозування зв'язків» [20]). До цієї групи належать повнозначні слова, які в одних випадках реалізують семантику самостійно, поза синтаксичним оточенням, а в інших – вимагають обов'язкового поширення їх залежними словоформами (читати, малювати, шити, співати). Такі слова можуть мати ознаки слів абсолютивної семантики, бути самодостатніми для утворення окремих синтаксичних компонентів.

Висновки. Отже, повнозначне слово в аспекті вивчення його номінативної природи й здатності називати денотат розглядаємо як основну мовну одиницю, здатну акумулювати складну й суперечливу наукову проблематику, що стосується повнозначного слова. Зрозуміло, що кожне повнозначне слово виконує в мові номінативну функцію, тобто називає денотат.

Іменникові словоназви номінують предметні денотати, дієсловоназви номінують процесуальні денотати, прикметникові – атрибутивні денотати, прислівникові – адвербіальні денотати.

Саме номінативна функція (функція називання) «виокремлює» клас повнозначних слів, відокремлюючи їх від неповнозначних (службових). Функціонування повнозначних словоназв (автосемантичних і синсемантичних) у різних позиційних умовах реченнєвої структури показує, що зазначений поділ словоназв денотатів (зокрема, в плані розмежування їх на автосемантичні та синсемантичні) не вичерпує всієї глибини проблеми стосовно номінації денотатів різної природи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. Київ: «Вища школа», 1985. 360 с.
2. Іваницька Н.Л. Повнозначне слово в синтаксисі: традиція й оновлені підходи. Граматики слов'янських мов: основи типологій і характерологій. Тематичний блок: матеріали 15-го Міжнар. з'їзду славістів (20.08.–27.08.2013 р., Мінськ, Республіка Білорусь). К., 2013. С. 65–68.
3. Іваницька Н.Л. Семантичний обсяг іменникової словоназви предметного денотата. Наукові записки. Серія: «Філологія». Вінниця, 2014. Вип. 19. С. 126–133.

4. Кочерган М.П. Слово і контекст. Лексична сполучуваність і значення слова. Львів: «Вища школа». Вид-во при Львів, ун-ті, 1980. 182 с.
5. Міхневич А.Я. Проблемы семантико-синтаксичнаго даследавання беларускай мовы. Мінск: «Навука і техника», 1936. 264 с.
6. Русская грамматика: Синтаксис: в 2 т. Москва: «Наука», 1980. Т. 2. 709 с.

УДК 811.161.2'373.2 (477.43/44)

НОМІНАЦІЯ СУПІВ У СХІДНОПОДІЛЬСЬКИХ ГОВІРКАХ

SOUPS NOMINATIONS IN THE EASTERN PODILL DIALECTS

Оскирко О.П.,

*здобувач кафедри української мови та методики її навчання
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*

У статті проаналізовано назви супів у східноподільських говірках, досліджено етимологію та семантику, зауважено, що архілексеми є питомими; з'ясовано мотиваційні ознаки та диференційні особливості лексем, прослідковано лінгвогеографію поширення та ареалогію вживання. Більшість назв супів – узгоджені словосполучення, до складу яких входить головне слово – загальна назва страви та атрибутив, похідний від назви крупи. За структурою назви – аналітичні найменування, утворені атрибутивним зв'язком.

Ключові слова: назви супів, східноподільські говірки, однослівні найменування, способи номінації, мотиваційні ознаки.

В статье проанализированы названия супов в восточноподольских говорах, исследовано их этимологию и семантику, отмечено, что архилексемы являются удельными; выяснено мотивационные признаки и дифференциальные особенности лексем, прослежено лингвогеографию распространение и ареалогію их употребления. Большинство названий супов – согласованные словосочетания, в состав которых входит главное слово – общее название блюда и атрибутив, производный от названия крупы. По структуре названия – аналитические наименования, образованные атрибутивной связью.

Ключевые слова: названия супов, восточноподольские говоры, однословные наименования, способы номинации, мотивационные признаки.

The article represents the analysis of soups in the Eastern Podillya dialects. It was examined their etymology and semantics. It was noted that the archilexes are specific. The motivational signs and differential features of lexemes have been determined, the lingua geography of distribution and the range of their use have been observed. Most soup names are the agreed phrase, which includes the main word - the general name of the dish and the attribute, which came from the name of the groats. By the structure of the name – the analytic names, formed by the attributive link.

Key words: names of soups, eastern Podillya dialects, one-word names, methods of nomination, motivational signs.

Постановка проблеми. Найбільш рухливою системою мови є її лексика, що відображає всі процеси, які відбуваються в суспільстві. Так, слушною є думка І. Матвіяса: «Зважаючи на те, що народні говори постійно змінюються, передусім під впливом літературної мови та різноманітних позамовних чинників, об'єкт діалектології можна вважати невичерпним» [5, с. 4]. Найконсервативнішою частиною матеріальної культури нації (порівняно з іншими її частинами) є харчування, що зберігає архаїчні риси, які часто несуть більшу інформацію, ніж релікти інших структурних рівнів мови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дати об'єктивну оцінку та здійснити описовий

всєбічний аналіз лексичної диференціації на конкретно визначеному діалектному континуумі можна лише через максимально повне вивчення лексики, зокрема поетапно, за певними мовними сегментами, що дасть змогу дослідити багатовимірність усіх зв'язків, відношень у яких перебуває лексика української мови. Тематична група лексики харчування неодноразово була предметом дослідження науковців. Назви рідких страв на матеріалах пам'яток XIV – XVII ст. вивчав С. Яценко. У синхронії найменування супів у буковинських говірках розглядала Л. Борис, номінацію перших рідких страв у говірках надсянсько-наддністрянського суміжжя досліджувала В. Різник, у східнополіських говірках – С. Турчин,